

FILOZOFIA JAZYKA P. A. FLORENSKÉHO

PETER RUSNÁK, Katedra etiky a morálnej filozofie FF TU, Trnava

RUSNÁK, P.: Philosophy of Language of P. A. Florensky
FILOZOFIA 62, 2007, No 7, p. 579

In his philosophy P. A. Florensky examines the definition of truth as well as the notion of God. Florensky understands truth as an existential relationship with a deeper meaning based on the dialogue with personal God. According to Florensky technical thinking is determined by the world of objects. The real understanding, however, is not the knowledge of the world of objects. Attempts at absolutizing of relative matters result in forgetting the Truth. Human being cannot be defined in terms of reasoning. Man can only be understood by means of intuition and revelation through symbols. The theory of understanding thus becomes a question of what means are to be used in the interpretation of symbols. A symbol is a result of the synergic interplay of the energies of being. Symbolic understanding is ontological: a symbol is a matter of being. Replacing an ontological statement by pragmatic language suggests a functionalist understanding of man, which is simplistic and linked with the discourse of mass culture.

Keywords: Russian philosophy – Symbolic thinking – Language – World of objects – Personal being – Truth – Trinitarian God – Impersonal meaning

Pavol Alexandrovič Florenskij (1882 – 1937), ruský matematik, vedec, filozof a teológ, sa vo svojom myslení venoval predovšetkým porozumeniu pravdy v jej existenciálnom rozmere, teda pravdy ľudského života v jeho horizontálach, ale predovšetkým vertikálach. Podľa P. A. Florenského však vždy zostáva ambíciou filozofie byť prístupnou aj komunikácii s exaktnými empirickými vedami, čím má filozofia reflektovať nároky interdisciplinárnej diskusie. Len tak totiž môže exaktným vedám ponúknuť nielen kritické skúmanie podmienok a hraníc ľudského poznávania, prípadne racionality vôbec, ale predovšetkým pripraviť pôdu, na ktorej by sa nevyhnutná otázka zmyslu dala najprv položiť, ale neskôr tiež diskutovať a riešiť. Táto jasná intencia filozofie je prítomná aj vo Florenského myšlienkovom projekte skúmania pravdy, hoci on sám smeruje inými cestami k inak pochopenej pravde.

Stálu ambíciu P. A. Florenského, teda poznávať pravdu v živote a skrze ňu hľadať cestu k Bohu, môžeme pochopiť ako základný odkaz jeho filozofického diela, ktorý sa napĺňa aj vo filozofickom dialógu s vedou a s umením.¹ Touto štúdiou chceme predstaviť menej známe Florenského filozofické úvahy, v ktorých sa zaoberal filozofiou jazyka a jej možnosťami pri odkrývaní špecifik porozumenia fenoménu pravdy, a to tak, ako sa mu sprístupnil v prostredí ruskej kultúry a náboženskej tradície východného kresťanstva.

¹ N. O. Losskij vo svojich *Dejinách ruskej filozofie* neváha P. A. Florenského nazvať novým Leonardom da Vinci. Losskij ho považuje za skvelého teoretika umenia, majstra perspektívnej maľby, znalca umeleckého rezbárstva, básnika, výborného hudobníka, obdivovateľa Bachovho umenia fúgy a kontrapunktu, milovníka Beethovena a polyfonickej hudby súčasníkov svojej doby. Porovnaj ([10], 275 – 277).

Vplyv ruského symbolizmu na Florenského chápanie jazyka. Súčasný znalec Florenského filozofickej tvorby S. S. Choružij zdôrazňuje, že „*Florenskij sa spoločne s Viačeslavom Ivanovom a Andrejom Belým jednoznačne zaradili do filozofického krídla ruského symbolizmu*“ ([7], 100), a preto je dôležité jeho tvorbu hodnotiť v súvislosti s dobou a na pozadí jej inšpiračných zdrojov.

Symbolická tvorba literárnej, výtvarnej a hudobnej moderny nesmerovala programovo k jasnej formulácii ideí, nešlo jej o pozitivizmus exaktného vyjadrenia postojov, ale práve naopak: kládla si za cieľ prebudiť v samotnom recipientovi artefaktu (v čitateľovi alebo v poslucháčovi) tvorivé možnosti porozumenia, precitenia a interpretácie. Ambíciou symbolizmu bolo pomocou vizuálnej pamäte, emocionálnych obrazov, zámerne expresívne spojených slov, farieb a tónov vytvoriť možnosť objaviť ideu tak, akoby sa sama práve zrodila v nás.

V ruskom kultúrnom prostredí sa hádam najviac zaslúžil o pochopenie a analýzu dejín symbolistického hnutia básnik a filozof **Viačeslav Ivanovič Ivanov** (1866 – 1949) ([12], 407 – 412), ktorý priamo ovplyvnil aj filozofický symbolizmus P. A. Florenského. Florenskij si Ivanova vážil ako génia (popri genialite A. Belého a V. V. Rozanova); mal tú česť stretnúť sa s ním aj osobne ([9], 7 – 14).

V. I. Ivanov lokalizoval v literárnom a filozofickom symbolizme dve kontradiktické pozície, ktoré sa neskôr ukázali ako významný tvorivý potenciál celého symbolizmu: jednak modernistickú ambíciu symbolického vyjadrenia skutočnosti (Ivanov hovorí o realistickom symbolizme, ktorý tenduje k realizmu intuitívne nahliadnuteľnej vyššej, transcendentnej oblasti umeleckej tvorby a ľudského poznania)² a jednak tendencie dekadentného chápania sveta v umení a filozofii (subjektivistický symbolizmus, ktorý uznáva len imanenciu predmetného, empirického sveta). Napätie medzi týmito dvomi formami symbolizmu neskôr spôsobilo úpadok a zánik symbolistickej školy, hoci – podľa Ivanova – potenciál tohto typu myslenia a chápania sveta je nesmrteľným a ešte len čaká na svoju renesanciu.³

Pre realistický symbolizmus nie sú symboly len relatívne znaky ľudskej tvorby a myslenia. Symboly sa zjavujú v samotnej realite na spôsob znakov, ktoré ďalej odkazujú na podstatu označovaného. V každodennom prežívaní prirodzeného sveta je človek konfrontovaný s množstvom symbolov, ktoré mu otvárajú a sprístupňujú poznanie vyššej reality, ktorú bezprostredne robia zjavnou.

Subjektivistický symbolizmus prirovnáva Ivanov k introspektívnej krajinomal'be. Krajina nás pozýva do nej vstúpiť, pričom stopy/znaky sú len náznakmi, ktoré bude treba domyslieť. Itinerár má v rukách každý divák, ale obraz neponúka viac než sám seba. Od samého počiatku symbolizmu bol vyzdvihovaný práve tento význam intenzifikácie pocitov. Skrytým zámerom symbolizmu sa stalo naznačenie a zamlčovanie ako techniky zámerného atakovania recipientovej fantázie a myslenia. Formálny estetizmus v sebe niesol aj zabudnutie symbolistickej ambície o syntézu, čím predznačil neskorší úpadok symbolistického hnutia. Nekontrolovateľná, rozmarná a bujná fantázia viedla k vytváraniu prehnane subjektívnych obrazov. Tie boli čoraz nepochopiteľnejšie a čitateľsky nesmierne

² Za predchodcu realistického symbolizmu považuje Ivanov F. M. Dostojevského.

³ Ivanov v tejto súvislosti rád hovoril o večnom symbolizme, akomsi *symbolizme perennis* ([8], 28).

náročné a reakcia publika zasa kauzálne vyvolávala v tvorcoch pocit osamelosti, nepochopenia a v konečnom dôsledku aj nepotrebnosti umenia. Tvorivá energia symbolizmu sa čoraz častejšie sústreďovala len na ďalšie nové objavovanie čoraz výnimočnejších technológií prenosu umeleckej imaginácie, zabúdajúc na samotný zmysel obraznosti. Význam transcendentnej reality unikal pozornosti tvorcov a umelecká tvorivosť sa následne stávala samoúčelnou. Experimentátori v oblasti umeleckého senzualizmu sa začali podobat' „rozčarovaným iluzionistom, veľkňazom veľkého Nihil“ ([8], 100). Pôvodná myšlienka nazretia duchovného v emocionálnom, myšlienka vyjadrenia duchovného prostredníctvom citov, sa postupne transformovala na absolútne pohrdanie objektívnou duchovnou realitou, čo viedlo k prázdneniu experimentovaniu a k vzniku atmosféry pesimizmu. Zosilnenie subjektivistických tendencií v symbolizme na začiatku 20. storočia viedlo k ochudobneniu tvorivej energie umenia a filozofie, k duchovnej plytkosti a v konečnom dôsledku aj k rozkladu symbolizmu, ktorý si na začiatku sľuboval od seba mnoho, ktorý však nedokázal plne vyčerpať svoj tvorivý potenciál ([8], 105 – 118).

Myšlienky realistického symbolizmu sa však stali nosnými ideami Florenského filozofie jazyka. Ten sa v kontrapozícii k symbolistickému subjektivismu, k nekontrolovanej, vyprázdňujúcej fantázii a k neplodnému pesimizmu obrátil na tradíciu sakrálneho umenia, na tradíciu pravoslávnej estetiky, ktorá je tradíciou ruského „duchovného umenia“.⁴ Florenskij sa pritom odvoláva na myšlienky ruského symbolistu **Andreja Belého** (1880 – 1934). A. Belyj chápe filozofiu ako alternatívu vedy a umenia, ako alternatívu, ktorá hľadá vlastný prístup k nazretiu najvyššej, transcendentnej reality podobne, ako to robí napríklad symbolické umenie. „Vývoj filozofického myslenia stavia filozofiu do pozície závislosti od poznania prostredníctvom zjavenia, od poznania symbolického... Spolu so zmenou teórie poznania sa potom mení aj vzťah filozofie k umeniu. Filozofia stojí na ceste smerujúcej k poznaniu podstat, teda k poznaniu náboženskému. Náboženstvo je takýmto systémom postupne poznávaných a odhaľovaných symbolov“ ([2], 448).

Podľa Belého sa práve v symbolizme spája večné so sapienciálno-temporálnym, pričom táto interakcia je možná jedine v dôsledku prelínania symbolu s hudbou. Odvolávajú sa na **Arthura Schopenhauera** (1788 – 1860) a **Friedricha Nietzscheho** (1844 – 1900) Andrej Belyj je presvedčený o tom, že práve hudba môže ideálne vyjadriť symbol, a preto je symbol vždy zároveň hudobný. „Prechod od kriticizmu k symbolizmu je nevyhnutne sprevádzaný prebudením ducha hudby“ ([2], 246).

Andrej Belyj sa domnieva, že kým veda plánuje poznávať priestorovo-časové fenomény mimo ich spojenia s večnosťou a usiluje sa spájať získané poznatky do jediného a logicky konzekventného celku, filozofický prístup k nazeraniu fenoménov reflektuje javy v spojení s duchovnou realitou, čo je možné len cez inak diskontinuitný rad obrazov, ktoré sú spojené určitým rytmom, resp. hudbou. „Ak je symbol oknom do Večnosti, tak sa nám žiadny systém symbolov nemôže javiť ako nepretržitý; tak je to napríklad v systémoch dogmatizmu a kriticizmu, v ktorých je všetko spojené pomocou logického vzťahu.

⁴ Myšlienka pestovania duchovného umenia sa pre Florenského stala tak významnou a zásadnou, že dokonca považoval za potrebné a nevyhnutné napísať svojej manželke Olge zo Soloveckého tábora list (16. 9. 1935), v ktorom jej kladie na srdce potrebu praktizovať životné umenie symbolického nazierania skutočnosti ako lieku na ťaživý pocit zúfalstva v ruskej duši. Florenskij diagnostikuje chorobu svojej doby, keď v liste píše, že slovanská duša zabúda na nutnosť symbolického prístupu k životu, čím následne podlieha márnomyseľnosti, duchovnej sklúčenosti, melanchólii a pesimizmu ([3], 420).

Avšak je to len rad nespojitých obrazov, ktoré sprístupňujú rôzne stránky jediného“ ([2], 249).

Najlepšou formou symbolického poznania potom už nie je forma vedeckého traktátu či štúdie, ale skôr umeleckou invenciou organizovaný systém aforizmov. *„Aforizmus umožňuje okamžite preskúmať akýkoľvek horizont, dodržujúc pritom vzťahy medzi časťami. Aforizmus je najlepším spôsobom kontaktu autora s čitateľom pod podmienkou, že sa autor majstrovsky vyjadruje a čitateľ všetkému rozumie. Aforizmus predstavuje otvorené dvere k samostatnej ceste, na ktorej z jedného dobrého aforizmu môžeme vyťažiť viac perál ako z obsiahlej a komplikovanej knihy... Symbol je maximálne napätý aforizmus. A preto je aforizmus mostom k symbolu... Symbol je ideálom aforizmu“ ([2], 249 – 250).*

O názorovej príbuznosti Belého symbolizmu a Florenského filozofie jazyka svedčí aj to, že obaja upozorňujú na protikladnú binárnosť slova a pojmu. Každý pojem nás podľa Belého orientuje na skúsenosti z minulosti. No každé živé slovo je obrátené na tvorbu budúceho. V každom živom kontakte sa vytvára niečo nové, nejaká nová skúsenosť či nový duchovný svet. Andrej Belyj to vyjadril jednoznačne: *„Cieľom kontaktu je v dotyku dvoch vnútorných svetov aktivovať svet tretí... Na to je však potrebné, aby slovo vzájomného kontaktu, slovo dorozumenia nebolo len všeobecným pojmom. Každý všeobecný pojem definuje pôsobenie minulých pojmov. Avšak cieľom ľudstva je vytvárať samostatné objekty poznania, cieľom každého živého kontaktu je smerovanie k budúcnosti. Preto vždy, keď sa všeobecné slová stávajú znakmi dorozumievania, navracajú kontakty ľudí k tomu, čo už bolo predtým. A naopak, živá metaforická reč, ktorej rozumieme, aktivuje v našej fantázii plameň novej tvorivosti. Nová tvorba slov je vždy začiatkom nových poznání“ ([1], 228).*

Živé slovo Belyj pripodobňuje ku kvitnúcemu organizmu: je vždy poetické a podobne ako poézia aj živé slovo sa usiluje v sebe spájať pozemské s nebeským. Prozaické slovo už stráca jedinečnú zvukovú a malebnú obraznosť poetického vyjadrenia, je však stále akoby na polceste k striktnému abstraktnému termínu, ktorým je „mŕtvý“ pojem. A. Belyj síce uznáva určitú krásu vedeckého termínu, krásu *more geometrico*, no je to krása anorganická, neživá, hoci logicky konzistentná. Belyj to vyjadruje snáď až príliš naturalisticky, ale ide mu o striktné vyjadrenie spomínanej binárnosti: *„Slovo-pojem je prekrásny no mŕtvy krištál, ktorý vznikol vďaka ukončenému procesu rozkladu živého slova“ ([1], 233).*

Veda, ktorá pracuje pomocou jednoznačne vymedzených pojmov, nepriamo, ale predsa potiera náboženskú skúsenosť človeka a deštruuje mytologickú tvorivosť ľudstva, tvorivosť tak potrebnú na inú, estetickú či umeleckú tvorivosť. A tým vlastne prekáža aj vytváraniu nového života. *„Nové slovo života je slovom poetickým. Ešte žijeme, ale žijeme len preto, lebo sa pridržiavame slov. Hra so slovami je znakom mladosti. Spod prachu úlomkov rozpadajúcej sa kultúry voláme a zariekame rečou, slovami. Vieme, že je to jediné dedičstvo, ktoré bude treba odovzdať deťom“ ([1], 243 – 244).*

Ako úvod do Florenského filozofie jazyka sme si zvolili možnosť odvolať sa na príbuznosť Florenského filozofie s tendenciami ruského symbolizmu, konkrétne v diele Andreja Belého. Podobne ako Belyj aj Florenskij je presvedčený o význame jazyka pre existovanie kultúry, o význame medzigeneračného prenosu informácií a skúseností, čomu rozumie ako výzve zachovania kultúrneho dedičstva. Florenskij si myslí, že práve v slove

a skrze slovo vychádza človek „za hranice svojich obmedzení a spája sa s historickou vôľou kultúry, ktorá prevyšuje individuálnu vôľu jedinca... Spolu so slovom, ktoré vyslovím, vstupuje do priestoru aj moja skoncentrovaná vôľa a sila mojej sústredenej pozornosti“ ([5], 243).

Florenskij zároveň súhlasí s A. Belým v tom, že vedecký pojem nie je schopný preniesť duchovnú energiu kultúry a individuálnu energiu jednotlivca s rovnakou intenzitou a v takej koncentrácii, ako to môže dokázať živé slovo. No Florenskij sa domnieva, že aj v exaktnom pojmosloví experimentálnej vedy musí byť prítomná, a teda aj zachovateľná prvotná energia živého slova. Úlohou filozofie je rozpoznať tento potenciál vedy a usilovať sa napomôcť obmedziť, ako by sme povedali dnes, „postmodernú“ radosť z expanzie nových, v našom prípade exaktných termínov ([5], 243 – 245).

V závere kapitoly teda môžeme konštatovať, že filozofický symbolizmus P. A. Florenského bol inšpiračne kreovaný v podmienkach rozkvetu umeleckého symbolizmu ruského kultúrneho prostredia na začiatku 20. storočia.⁵ Doplňme len, že P. A. Florenskij nebol jediným ruským filozofom, ktorý sa nechal inšpirovať myšlienkami symbolizmu, hoci je dnes zrejmé, že aj úvahy iných mysliteľov a umelcov (V. I. Ivanov, A. A. Blok, V. J. Brjusov, A. S. Petrovskij, D. S. Merežkovskij, L. A. Uspenskij, P. N. Evdokimov) boli tematicky veľmi príbuzné Florenského filozofii jazyka ([13], 9 – 11).

Význam symbolického jazyka vo Florenského filozofii. Takmer v každej Florenského filozofickej práci sa môžeme stretnúť (na rôznych úrovniach tematizácie) s problematikou symbolu. No snáď najkoncentrovanejší záujem o význam symbolu a symbolického jazyka prejavil Florenskij v druhej časti diela *Pri rozvodí mysle* [6] z roku 1922, ktorého prvú verziu vypracoval na spôsob prednášok pre študentov Moskovskej duchovnej akadémie už v akademickom roku 1917/1918. Myslíme si, že Florenského pokračovanie práce, ktorá pojednáva o problematike jazyka, je inšpiratívne podnes.

Florenskij v tejto práci poukazuje na význam telesnosti človeka: Všetky nástroje, ktoré človek vytvoril, sú akoby pokračovaním jeho tela. Mikroskop a teleskop sú pokračovaním oka, mechanizačné stroje sú akoby predĺženými rukami, výbuch riadenej strely je akoby predĺženou a mnohonásobne zosilenou päsťou na veľké vzdialenosti. Pri výrobe nástrojov sa však človek stretáva s komplikáciami, ktoré oneskorujú jeho tvorivú činnosť, čo však zároveň umožňuje zapojenie intelektu do procesu tvorby projektu či nástroja. Práca intelektu je určovaná predovšetkým pojmovo-konceptným myslením, čo nakoniec ľudský rozum natoľko zblízuje s technickou činnosťou, že sa stáva akoby jej organickou súčasťou. Florenskij to vyjadruje takto: „Rozum je vždy potenciálnou technikou. A technika je aktuálnym rozumom. Inými slovami, obsahom rozumu musí byť niečo, čo skrze tvorbu zároveň poskytuje nástroje tvorby alebo myslenia“ ([6], 132).

Keďže obsahom rozumu sú podľa Florenského pojmy a ich vzájomné vzťahy, môžeme zároveň konzekventne tvrdiť, že aj nástroje sú vlastne materializované pojmy, a preto môžu byť medzi zákonmi myslenia a technickými objavmi vzťahy paralelizmu a pevných väzieb.

Človek nedokáže orgány ľudského tela vedome kontrolovať, nedokáže ich riadiť na úrovni vedomých aktov rozumu; a technické nástroje sú projektmi vedomých funkcií

⁵ Pozri *Filosofia simbolizma* ([12], 404 – 415).

rozumu *par excellence*. P. A. Florenskij však nezabúda podotknúť, že podobne ako vedomé akty rozumu na tvorbe technických nástrojov sa podieľajú aj podvedomé motivácie a celá pudová sféra ľudskej psychiky. „*Vzorom výroby nástrojov sú telesné orgány, pretože aj nástroje, aj orgány majú ten istý tvorivý počiatok, ktorým je inštinktívne a nevedomené telo. Existuje teda sféra ľudskej činnosti, ktorá prebieha primárne, oproti sekundárnemu uvedomelému procesu, pričom prvotný projekt telesných orgánov i projekt technických nástrojov sú na úrovni podvedomia totožné a majú spoločnú bázu, ktorou je ľudská duša*“ ([6], 153). P. A. Florenskij tak chce poukázať na fakt, podľa ktorého sa na každom tvorivom procese zúčastňujú súčasne vedomie aj podvedomie človeka, rozum spolu s ľudskými inštinktmi. Vo vedomí utvárané a ďalej riadené technické vynálezy len rozširujú a intenzifikujú naše spojenie s okolitou prírodou, zatiaľ čo človek a všetky jeho orgány sú od počiatku kontinuálne spojenými procesmi, ktoré prebiehajú do značnej miery na nevedomej úrovni. Spojenie človeka s prírodou je však natoľko organické, že je vždy človeku už akosi vopred známe. Vzťah človeka k jeho prirodzenému prostrediu nie je vzťahom k neznámemu. „*Ani ľudská myseľ, ani cit, ani vzrušenie – nič z toho by neexistovalo, keby táto realita nebola prítomná v hĺbke nášho ducha. V skutočnosti je vždy prítomná pred ním ako jej bezprostredný obsah, ako modus spojenia ducha s realitou*“ ([6], 172).

Uvedené filozofické názory sú vlastne gnozeologickými východiskami Florenského teórie symbolu. Symbol je podľa Florenského realitou, ktorá je príbuzná inej realite, a to z pozície prúdiacej energie. Symbol sa však realite odlišnej od neho podobá len niektorými vonkajšími prejavmi. „*Symbol nie je symbolom podľa toho, či v sebe obsahuje, alebo neobsahuje ten ktorý špecifický znak, ale podľa toho, či sa v niektorej z realít nachádza energia odlišnej reality*“ ([6], 173). Preto môžeme o symboloch vypovedať nielen na základe podobnosti dvoch realít, ale práve na základe intuitívneho predpokladu vnútornej jednoty energií, ktoré generovali a ďalej tvoria inak odlišné konkrétne veci. Florenskij argumentuje tvrdením, že človek je predsa len po celý život spojený so svojim okolím najrôznejšími druhmi energií, vďaka ktorým nadväzuje so svetom vzájomné vzťahy. Florenskij preto považuje za najadekvátnejšie také poznanie objektov, ktoré pracuje na základe poznania príbuznosti analogických či identických energií, ktoré spájajú človeka s predmetnými obsahmi prirodzeného sveta. P. A. Florenskij je presvedčený, že poznanie sveta nie je možné bez hlbinného poznania seba samého. „*Symbolika nie je ľubovoľnou hrou. Symbolika sa človeku sprístupňuje prostredníctvom ducha v hĺbkach jeho podstaty, v centre životných síl, odkiaľ je k nej prístup. Základom symboliky nie je ľubovôľa, ale príroda utajená v podstate človeka... základy symbolického jazyka sú prítomné v podstate každého človeka*“ ([6], 173).

Základom symboliky je samotná realita. Pre človeka je najvýznamnejšia vždy taká realita, ktorá vytvára príbuzenský vzťah medzi ním a svetom. Aj preto sú symbolické jazyky rôznych národov veľmi podobné. Hoci P. A. Florenskij súhlasí s názorom, podľa ktorého aktivácia symbolického jazyka by nebola celkom dobre možná bez pôsobenia vonkajších síl, trvá na tom, že „*napriek tomu symbolický jazyk vyplýva vo svojej podstate z hĺbín osoby*“ ([6], 174).

Tak, ako človek často nezmyselne vytvára nepotrebné veci, vytvára aj nadbytočné pojmy a zbytočné koncepcie; človek neznečisťuje len životné prostredie, ale aj jazyk a predstavy o svete. Florenskij je presvedčený, že vyviesť človeka z pseudodemiurgic-

kého omylu k pôvodnej realite, priviesť ho na cestu k sebe samému, k skutočne uvedomeľmu životu je schopný jedine symbolický jazyk, ktorý nemožno vymyslieť, ale jedine objaviť. Len taký jazyk je médiom poznania skutočného zmyslu; jedine symbol má schopnosť otvoriť človeku prístup k skutočnej realite. Florenskij v tomto kontexte píše o introspektívnej ceste nazerania symbolu, čo je možné len vtedy, „*keď sa snažíme do hĺbky pochopiť symboly, keď objavujeme seba samých, ale len keď sa usilujeme vniknúť sami do seba, len vtedy objavujeme vo svojom vnútri symboly*“ ([6], 174).

Symbolizujúca činnosť ducha je exemplárne prítomná počas spánku, keď je výrazne oslabená kontrola centier vedomia ľudskej mysle. Florenskij ju nachádza aj v imaginatívnej vizuálnej fantázii umelca, ktorá je taktiež schopná prekonávať odpor kontroly zo strany vedomej vôle, čím vlastne napomáha sprístupneniu nových významov mentálnej symboliky. Ale aj v exaktnej empirickej vede, a to napriek striktným požiadavkám metodologického myslenia, sa pri pokusoch vedeckého spoločenstva vyriešiť zložitý problém niekedy objavia tak šťastne zvolené pojmy, ktorých intenzia napomáha prielomu do hĺbín inak analyticky deskribovanej reality. Florenskij zároveň dokladá, že práve špecifický a v mnohých kultúrach univerzálne prítomný charakter náboženského myslenia snáď najexemplárnejšie vykazuje tendencie symbolického vyjadrenia reality, ktoré sú zriedlom filozofického myslenia.

P. A. Florenskij rozlišuje symboly podľa úrovne ich podobnosti. Za najvšeobecnejšie, univerzálne a kultúram najzrozumiteľnejšie považuje náboženské symboly, ktoré sprevádzajú ľudstvo od jeho počiatkov. Historicky neskoršie formy prvých civilizácií pokladá Florenskij za kultúry v istom zmysle ambivalentné. Hoci udržiavajú význam náboženskej skúsenosti v prežívaní prirodzeného sveta, zároveň vytvárajú predpoklady pre násilné zavádzanie umelých foriem poznania, ktoré si kladú za cieľ dosiahnutie neprirodzených cieľov. Florenskij považuje za zvlášť nebezpečnú takú formu civilizácie, ktorá cielene „*nepestuje súcit so všetkým živým a lásku k životu, ale naopak, orientuje sa len na pragmatické výhody, ktoré potláčajú a ohrozujú samotnú prírodu, ktorá následne nedokáže napomôcť imanentným prejavom kultúry. Taká civilizácia potom násilne vnucuje celej spoločnosti svoje pragmatické ciele*“ ([6], 188).

Technokratická civilizácia a technické myslenie sa prirodzene usilujú stať sa nezávislými od akýchkoľvek prirodzených zdrojov, usilujú sa odtrhnúť od antropologicky fundovaného poznania, ktoré je ich vnútorným zdrojom, pričom tento násilný pohyb technokraticko-pragmatického myslenia nevyhnutne vedie ku kríze. Florenskij je presvedčený, že jedine antropologické myslenie, personalistické myslenie, v ktorého strede vždy stojí jedinečná hodnota osoby, môže byť adekvátnou odpoveďou na utilitárne zameraný prístup k životu.

Florenskij sa odvoláva na renesančnú predstavu mikrokozmickeho človeka, ktorý je bytostne spojený s prostredím makrokozmu, a to prostredníctvom množstva energií a teurgických/telurických prúdení. Skutočne pravdivé poznanie sveta je podmienené objavením a poznaním týchto energetických väzieb. P. A. Florenskij sa domnieva, že človek nakoniec nemôžeme poznať nič z toho, čo by už v ňom nebolo prítomné aspoň v zárodku: „*Nie je možné si niečo plne privlastniť, ak je mi to vo svojej prirodzenosti cudzie. Privlastniť si niečo znamená urobiť podobným aj to, čo spočiatku podobné nebolo, teda to, čo sa nám nepodobalo a čo ani nebolo poznané, t. j. čo pre nás de facto jednoducho neexistuje*“ ([6], 184 – 185).

Symbolické myslenie pracuje na základe princípu príbuznosti. Z rezervoáru poznatkov vyberá to, čo je osobe bytostne najbližšie, čo je pre jej duchovný život najvýznamnejšie a najdôležitejšie. A najdôležitejšie je vždy poznanie duchovnej Pravdy, ktorá je súčasne základom vyššej reality, existenciálne nevyhnutným fundamentom života každej osoby. Každý človek sa poznaním Pravdy otvára v hĺbke svojej osoby, tomu, čo ho viaže k životu, čo ho spája s vyššou realitou a čo mu umožňuje naplniť ľudský život zmyslom. Florenskij, predstaviteľ scientistickeho skepticizmu, je presvedčený, že všetky vedecké teórie v zásade vždy prechádzajú procesom falzifikačných zmien (K. R. Popper) a revolúcií (T. S. Kuhn), ale túžba človeka je nasmerovaná opačne: tenduje k úsiliu spojiť život s niečím absolútnym a večným. Filozofická antropológia ako disciplína zaoberajúca sa poznaním človeka a jeho prirodzeného sveta nemôže byť naďalej založená na parciálnych a nestabilných pravdách exaktných vied. Pravdy – pojmy prírodných vied – stavajú na striktnom empirickom základe, pričom sa podľa Florenského menia „s každým závanom vetra a v našej dobe zvlášť rýchlo. Takéto pojmy by boli veľmi chatrným základom každej filozofickej antropológie. Neoporovnatelne spoľahlivejšie sú v tomto zmysle napríklad základné pojmy lyriky a ešte neotrasiteľnejšie sú stabilné symboly náboženstva“ ([6], 190).

Ľudské poznanie, ktoré má schopnosť byť životodarným zdrojom organizmu, ktoré môže byť základnou oporou či fundamentom osoby, je poznaním symbolickým, a to práve preto, lebo skutočné poznanie sveta je vždy antropomorfické. Znamená to, že takéto poznanie zostáva človeku neprístupné a uzamknuté, pokiaľ je odtrhnuté od nazerania hlbín ľudskej podstaty. Florenskij je v zásade presvedčený, že len „bezprostredná skúsenosť osoby so svetom mi poskytuje jedinečnú príležitosť pochopiť permanentne prítomnú možnosť empirickej totalizácie sveta, jeho teleologické usporiadanie, podobné usporiadaniu a organizácii môjho tela. Všetky pojmy, ktoré vypovedajú o svete, všetky abstraktné schémy, ktoré opisujú procesy prebiehajúce v prírode na základe kvantifikácie a numeriky..., sú rozhodne antropomorfické, t. j. v konečnom dôsledku zobrazujú usporiadanie človeka, jeho vonkajšie i vnútorné procesy, ktoré zároveň symbolizujú aj vnútorné usporiadanie a vnútorné pohyby ľudského ducha“ ([6], 187). Avšak tým, čo skutočne naplnia ľudský život zmyslom, tým, čo je pre človeka ontotvorné, je u Florenského vždy Pravda, náboženská či duchovná Pravda. Vzhľadom na to, že táto Pravda má schopnosť vyjadriť aj najhlbšie väzby človeka s vyššou, transcendentnou realitou, je nevyhnutne antropologická. Inými slovami, kresťanská náuka o Bohu-Trojici je náukou bytostne antropologickou. A inou ani nemôže byť.

Podnetné úvahy o význame realistického symbolizmu nachádzame vo Florenského umenovedných prácach [4], najexemplárnejšie však v texte *Obrátená perspektíva* ([4], 16 – 47). Florenskij na základe analýzy rôznych foriem naturalizmu v umení, ukazuje že každý pokus o uplatnenie pocitu ilúzie v umeleckej tvorbe nevyhnutne zlyháva a v konečnom dôsledku vždy narúša kontakt človeka s podstatou reality. Tvorivá imaginácia, ktorá si kladie za cieľ fiktívne zobrazenie reality, zbavuje umeleckú invenciu schopnosti plniť svoje základné poslanie – uvádzať divákov/čitateľov do duchovného kontaktu s realitou a následne tento krehký duchovný kontakt rozvíjať a upevňovať. Podľa Florenského totiž podstata zobrazenia predmetu nezáleží od kvality samotného zobrazenia, pretože „predmet nie je kópiou veci, nevytvára dvojníka na periférii sveta, ale vždy poukazuje na samotný originál, poukazuje na spôsob symbolu. Naturalizmus ako vonkajšia pravdivosť,

ako verné napodobnenie skutočnosti, a teda ako proces výroby zdvojenia vecí ani nie je potrebný a v zásade ani nie je možný“ ([4], 47).

Florenskij vo svojej takmer platónskej vízii umenia argumentuje názorom, podľa ktorého sa umelci pri podpore naturalistických iniciatív v maliarstve zvyčajne odvolávajú na teóriu perspektívy. Technické zvládnutie perspektívy je častým kritériom hodnotenia kvality obrazu. Florenskij nechce súhlasiť s tvrdením, podľa ktorého by snáď v oblasti maliarskeho naturalizmu nevznikli skvostné artefakty, no ich originalita nespočíva v striktnom rešpektovaní pravidiel zobrazovania perspektívy. Podľa Florenského je každé zobrazenie primárne „vždy symbolom. Každé zobrazenie zároveň je, i nie je perspektívne. Umelecké stvárnenia reality sa navzájom nelíšia tým, že jedny sú symbolické, a iné zase naturalistické, ale práve tým, že sú symbolmi odlišných dimenzií reality, zobrazením rozdielnych pohľadov na vec, rozdielnych spôsobov prežívania sveta a rozličných úrovní syntetickosti. Rozdielne spôsoby zobrazenia reality nie sú vzájomne odlišné na úrovni realistického zobrazenia, t. j. tým, ako sa zobrazovaný objekt odlišuje od svojho zobrazenia, ale ich odlišnosť je primárne založená na symbolickej úrovni“ ([4], 47).

Florenskij v tejto súvislosti poukazuje na fakt, že aj najdôslednejší zástancovia teórie perspektívy nakoniec vždy porušujú jej zásadné požiadavky, a to vtedy, keď začínajú pociťovať potrebu riešiť reálne problémy umenia. Podľa Florenského každý skutočný umelec je ochotný porušiť pravidlá v záujme zobrazenia duchovnej perspektívy, teda nielen perspektívy realistickej a nevyhnutne iluzórnej, pričom je vedený zámerom umeleckého pôsobenia na duchovnú premenu diváka. „Úlohou výtvarného umenia nie je zdvojiť skutočnosť, ale poskytovať hlbšie chápanie jej architektoniky, materiálu a nakoniec aj zmyslu. To môže umelec dosiahnuť v živom kontakte s realitou, precítením a empatiou. Dekoratívne umenie sa pokúša nahrádzať realitu jej zobrazením. Je to však vždy zdanlivá realita, ktorej zobrazenie chce byť doslovné, a teda asymbolické. Dekorácia je klamom, i keď klamom pekným. Skutočné maliarstvo však stojí pred výzvou byť pravdou života, čo je možné len pomocou vyjadrenia symbolu“ ([4], 17).

Z kunsthistorického hľadiska je nesporne zaujímavý Florenského postreh, že teória perspektívy významne vplývala na umenie práve v obdobiach náboženského úpadku, teda vtedy, keď sa pretrhali väzby človeka s duchovnou realitou. Iluzionizmus v umení súvisí s postupujúcou sekularizáciou. Podľa Florenského sa umenie a celá kultúra čoraz viac orientujú na človeka-pozorovateľa, ktorý, pozbavený duchovného spojenia s realitou, uprednostňuje prázdne pozorovanie javov a prijíma rolu pasívneho pozorovateľa. Svet je mu ľahostajný a všetky otázky sú preňho vyriešené, akoby existoval v naprojektovanej sieti perspektívnych liniek a vedeckých schém. Myšlienka o tom, že sekularizácia je fenoménom súčasnosti, dokladá aj Florenského názor na minulosť: „Stredoveký človek vie, že pre zachovanie svojej existencie musí žiť v realite a musí ju rešpektovať. Stredoveký človek je realista, ktorý stojí pevne na zemi, je pevne zakotvený v realite dňa, ak ho porovnáme s moderným človekom, ktorý rešpektuje len svoje túžby a plány, ktorý presadzuje svoje právania a vízie“ ([4], 26). Ak je totiž človek pevne zakorenený v realite a ak ešte nepretrhal mnohvrstvé väzby s realitou, tak je schopný vnímať svet vecí a slov ako svet symbolov, t. j. je schopný vidieť viac, než sa mu bezprostredne dáva, je schopný rozumieť hlbšie než doslovne. Avšak až vtedy, keď človek stratí živú väzbu s realitou, s jej duchovnou hĺbkou, v dôsledku čoho sa stane „neosobným bytím“, až vtedy sa uspokojuje s akceptovaním fikcie, ilúzie reality. Až vtedy sa odvoláva na formálnu pravdepod-

dobnosť a konzistentnosť parciálnych faktov a informácií inak na zmysle neparticipujúcich. Perspektívnosť podľa Florenského vyplýva zo subjektivistického pohľadu na svet. „*Perspektívnosť je spôsobom vyjadrenia meonizmu a impersonalizmu*“ ([5], 344), pričom *meonizmus* je vlastne alternatívnym označením nihilizmu.⁶ Podľa Florenského je podstatou meonizmu apersonalistické chápanie človeka, ktoré ďalej korešponduje s asymbolickým vnímaním sveta ([14], 50 – 52). Depersonalizácia, odosobnenie a strata symbolického vzťahovania sa k svetu, k ľuďom a k Bohu tvoria jednu totalitu, totalitu sekularizovanej kultúry, totalitu onomoklastického vzťahovania sa k realite. U Florenského sú teda personalizmus a symbolizmus vzájomne organicky prepojené a navzájom podmienené, pričom existencia jedného nie je mysliteľná bez existencie druhého.

Podľa Florenského však k ohrozeniu osoby nedochádza len vplyvom asymbolicky fundovanej sekularizovanej kultúry, ale aj z dôvodu duchovnej vlačnosti, apatie a ľahostajnosti človeka. Jedným z aspektov krízy súčasnej kultúry je vysoko rozvinutá špecializácia vied a disciplín, v ktorej absentuje nárok hľadania zmyslu, hľadania pôvodnej jednoty ľudského poznania a múdrosti. Florenskij je presvedčený, že na patologickú spoločnosť môže terapeuticky pôsobiť práve symbolické myslenie a kultúra. Ved' Florenskij neustále zdôrazňuje, že práve symboly sú takými živými orgánmi, ktoré majú schopnosť zjednotiť roztrieštenú kultúru, a tak ju uzdraviť.

Symbol je novým kontaktom s realitou. Je orgánom, prostredníctvom ktorého sa človeku sprístupňujú iné dimenzie skutočnosti.⁷ Skrze symboly sa uskutočňuje dotyk s realitou, akési pôvodné nahmatávanie Pravdy. „*Symboly neustále vytvárajú mnohotvárne vzťahy k životu. Symboly sú vo svojej podstate univerzálne, lebo – hoci majú svoj pôvod v človeku – objektívne existujú ako prostriedky porozumenia prístupné celému ľudstvu. Ich univerzalita zároveň poukazuje na prítomnosť zárodku večnosti v ľudskej existencii*“ ([5], 347). Objaviť prvok večnosti v časej existencii znamená nájsť spojenie s Pravdou. Preto je človek schopný len cez symbolické poznanie nazerať Pravdu a následne čerpať z tohto životodarného kontaktu, ktorý dáva existencii zmysel.

Symbol je teda najvlastnejším dotykom s tým, čo stojí pôvodne akoby mimo nášho racionálneho vedomia, pričom zabezpečuje kontakt so živou skutočnosťou. Takýto špecifický kontakt si však bude vyžadovať odvahu vystúpiť z obmedzení ľudskej subjektivity, vykročiť na cestu aktívneho a uvedomelého prehĺbenia interpersonálnych vzťahov. V tom vidí Florenskij nádej pre kultúru a spoločnosť nielen svojej doby.

LITERATÚRA

- [1] BELYJ, A.: *Estetika. Teoria simvolizma. Tom 1.* Moskva: Izdatel'stvo Estetičeskoje 1994.
- [2] BELYJ, A.: *Simvolizm kak mirovozzrenije.* Moskva: Izdatel'stvo Stepeni 1994.
- [3] FLORENSKIJ, P. A.: *Detjam mojim. Vospominanija prošlych dnej.* Moskva: Moskovskij rabočij 1992.
- [4] FLORENSKIJ, P. A.: *Izbrannije trudy po iskusstvu.* Moskva: Centr izučenia, ochrany i restavracii nasledija svjaščennika Pavla Florenskovo 1996.
- [5] FLORENSKIJ, P. A.: *U vodorozdelov mysli. Tom 2.* Moskva: Izdatel'stvo Pravda 1990.
- [6] FLORENSKIJ, P. A.: *U vodorozdelov mysli. Tom 3. Simvol.* Moskva: Izdatel'stvo Pravda 1992.

⁶ Meonizmus: z gréckeho pojmu *meon*, ktorý znamená nič, *nihil*. Porovnaj ([5], 344 – 345).

⁷ O syntetickej schopnosti avantgardného umenia v súvislosti s Florenského umenovednými prácami pozri ([15], 121 – 130).

- [7] CHORUŽIJ, S. S.: *Posle pereryva. Puti ruskoj filosofii*. Sankt Peterburg: Trojka 1994.
- [8] IVANOV, V. I.: *Lik a ličiny Rossii. Estetika i literaturnaja kritika*. Moskva: MOSLIT 1998.
- [9] IVANOVA, E. V.: *Pavel Florenskij i simvolisty*. Moskva: Jazyk slavjanskoj kul'tury 2004.
- [10] LOSSKIJ, N. O.: *Dějiny ruské filosofie*. Olomouc: Refugium Velehrad – Roma 2004.
- [11] BELYJ, A.: *Peterburg*. Bratislava: Hevi 2001.
- [12] MASLIN, M. A.: *Istorija ruskoj filosofii*. Moskva: Izdatel'stvo Respublika 2001.
- [13] SKOROBAGAMKO, N. V.: Filozofskij simvolizm P. A. Florenskogo. In: *P. A. Florenskij i nauka XX veka*. Moskva: Izdatel'stvo Rossijskogo mežvuzovskogo centra po ruskoj filosofii i kul'ture 1996, s. 9 – 11.
- [14] ŠUGUROV, M. V.: Meonologizm filozofstvovanija i racional'nost' religiozno-mystičeskogo opyta. In: *P. A. Florenskij i nauka XX veka*. Moskva: Izdatel'stvo Rossijskogo mežvuzovskogo centra po ruskoj filosofii i kul'ture 1996, s. 50 – 52.
- [15] ZAVIZION, S. P.: Kandinskij i Florenskij. Iskusstvo kak jedinstvo vnešnego i vnutrennego. In: *Filozofskije nauky*. Moskva: Gumanitarij 2005, s. 121 – 130.

Mgr. Peter Rusnák, PhD.
Katedra etiky a morálnej filozofie FF TU
Hornopotočná 23
918 43 Trnava
e-mail: peter.rusnak@truni.sk